XATIRATIM

(Molla Nəsrəddinin özy həqqəndakə xatirətəndan)

Çəlil Məhəmməd Qulu zadənin (Molla Nəsrəddinin) əlymynyn 3-nçy il dənymy mynasəbət ilə

Gozymy əmymdə birinçi dəfə əcan kibi dynjany qarənlıq gormyşəm. Bu qaranlıqda ilk dəfə eşitdiklərim bunlardır: «allahyəkbər» allahyəkbər». Həmin sədə qonşuluqda myəzzinin azanıdır. Və sonralar adət eləmişdim ki, bu iki kəlmədən sonra azanəcəmbəz Molla Kəlim bu sozları də dejir: «Əşhəduən -la- ilahə- illəllah» və bundan sonra daxi bojydykə bar gyn və bar saat, saq və soldan eşitdiklərim sozlərin icində labyd gorək «Allah əkbər» olejdi.

Hər sybh vaqti mənə şirin juqudan ojadan atamın «allah- əkbər» səsi idarb. Burada bəsə dysərdim ki, atam namaz qılır. Həmin sozlə ri anəmdan da eşidərdim. o da ilə belə namaz qılardı. Və bunlar hər ikisi namaz vaqti da namazın qejri ibarələrinin icində namazı qılıb qurtarınca, bir neca dəfə uzadan və naqafil «allah- əkbər» caqırardılar. Bu da mənə çox xoş gəlirdi. Bu da mənim ucun bir oqrəncə idi. Bu da mənim ucun bir oqrəncə idi. Bu da mənim ucun bir oqrəncə idi.

Molla Nəsrəddinin əl jazbsı.

dılar. Bu da haman vaqt ittifaq dysərdi ki, evdə bir kəs olmaja və pişik qalıb başlaja sydy jaamaqa, ja əmcək uşaqə imaklaja imaklaja eda javaq gedə. Demək, cyn namaz yystə dənəşmaq namazı batil eləjirlərdəndir. onun cyn allahı qəbrmaqdan başqa da nə pişik və nə uşaqa bir soz demək olmazdı.

Atamın anamə aşbəşə dutanda «allahy-əkbər» dejardı. Anamın da bizə aşbəşə dutanda həmcinin «allahy-əkbər» caqırardı.

Elə jadəma gəlir ki, o zaman aşqlar da danəşdıqın kəlmələrin ycy adi danəşdıq olsa idi, bir kəlmə «allahıəlizi idi

«Sən, allah ata, mənə bu gyn yzym al gətir».

«Oqlum, vallah bazara daxi yzym gəlmir».

«Sən allah al»

«Mən allahım gəlmiz».

«Ai baçə allah atana rəhmət elasın, o uşaqı kycədən caqır gəlsin».

Bundan anlaşılan budur ki, xah mənim validejnim, xah qejri vətəndaşların hər bir saat, hər dəqiqə və hər sanija allahın adənə zikr elamakda idilər. Onə javaq olmaqda idilər. Onə javaq olmaqda idilər. Onə javaq olmaqda idilər. Və bundan əlavə bu vətəndaşların o zaman bu aqt da idilər ki, allahın bir cənnəti var, və bir cahənnəmi. Və hər bir bandasini allah taala istəsə cəhənnəmə vasil ejlər, istəsə behişdə daxil ejlər. O baqar sənin əməlinə, əməli salehlər cənnətə və bəd əməl lər cəhənnəmə daxil olaqqılar. Və sonra jaxşı adəmdərdən ki, qonşu mollamız Molla Əli ki, mənə vətəndaşlarımla sonralar dərs da dejardı. Hər gyn bu barədə ərəb ibarələrini ilə belə zikr eljardı: «Fəman jə'mal misqalə zərrətin». Uşaqlıqda bu ibarə mənə gedəndən sonra o sdat jadımdan cıqardı. Ancaq bəjyjyb xeyalımda artırandan sonra bildim ki, həmin ibarə qur'an ayəsi: «Fəman jə'mal misqalə zərrə tin xeirən jarəh vəman jə'mal». Və ilax. Və ma'lum şejdir ki, o vaqt molla Əlilər atamı və anamı öz moizəsində inandırmışdı ki, əməl xeir ibarətdir, sevmy- salatdan və əməl sər ibarətdir, orucu jemək dan və buqlardın ucunu uzatmaqdan və mysəlman olmajın insanın jaqınə jemakdan və ilax.

Əlbətdə, oqurlıq və adam oldyr məqi də molla Əlilər qəbih əməl qə bilməjə jazırdılar. Ancaq dynja məşqətinə dair olan oqurluq və adam oldymak sohbətləri molla mozəsində ja hec zikr olunmazdı, jada myxtəsər kecərdi. Pəs hər kəs ki, bu dynjada xeir əməl sahibi oldu, axirətdə da bunun əvəzini gorəcək. Həmin xeir əməlin mykafatı nə olandan sonra palacaqdır. Nədir o mykafat? Nedən ibarət olacaq? Və molla Əlilər atamı, anamı və qonşularımızı inandırmırdılar ki, xeir əməl sahibləri sonra pyl sirətdən kecib daxil olacaqlar cənnətə, o cənnətə ki, orada molla Əlinin rivajətində «təcri min təhtilənhər». Orannın bağlarının, aqaclarının altından nəhirlər cari olacaq. Və orada təziz meyvələr bitirlər və orada cənnət əhalisi yeyn pakizə ovratlar myhəjjədlər. Və molla Əli bunı qur'an ibarəsi ilə belə rəvajət edərdi: «Va lahym fiha azvacyn mytəhəratyn» Və hamısını daxil bu idi ki, belə - belə qadınların məclisində jaşamaq inan əhli yeyn həmişəlik baqi abədi alacaqdır» və hym fiha xalidun həmişəlik olacaq, nə azar tapacaqlar, nə movt onlara dərk edəcək.

Pəs bu dastgahın sahibi kimdir? Kimdir cənnəti jaradan? Kimdir cəhənnəmi jaradan? Hamısı bari parvərdigarlardır. Hamısı bejk allahlardır ki, ərəblər onə dejirlər «allah- əkbər» Və bu haman ibarədir ki, hər gyr ibadətimiz və rijazətimiz haman ibarə ilə başlanır.

«Alah əkbər»

Pəs xudavəndi alamə javaq olmaq yeyn ibadət lazım, elə bir ibadət lazım ki, allah bandasinin bytyn vaqtını məşqul etsin. Onu bir anda allahı iad etməkdən qafil qoymasın. Və bu məqsədə jetirən ibadətlərin ən birincisi ən mysəlidi hə

NAMAZ

O qərənləq dynja ki, mən ilk dəfə gozymy açıb baxmışam və qulaqımda açıb eşitmişəm, haman qaranlıq dynjada mən validejnimi, qovun əqrəbamı qonşularımı və cəmi vətəndaşlarımı hamə vaqt namaz ystə gormyşəm.

«Allah əkbər»

Hər dəfə dajım gilə gedəndə, o rahmətligi namaz qılan gormyşəm. Atam həmişə namaz yystə olardı. Anam hər gyn neca dəfə namaz qılardı. (Jomiişə namazı) Qonşuluqdan saq tərəfdən Məşədi Məhəmməd gildə və sol tərəfdən dəmirçilər tərəfindən hamə vaqt «allah- əkbər» sədası qulaqıma catardı. Mə çid hajatı gecə gyndyz namaz qılan ilə dolardı. Və xilasejn kalam hər gyn sybh vaqtı, zohr vaqtı və şam vaqtı myəzzin molla Kərimin «allah əkbər» nidəsə asimana byland olardı. Haman saat cəmi mo'minlər əli aftabala jetirdi başlardılar dostamazə. «Oyl hyvallahu ahəd, Allahyssəmədə..»

Dəstəmaz alıb syru' edərdilər namazə. Sybh vaqtı, sybh namazı nə, zohr vaqtı zohr namazına və asir namazına, şam vaqtı şam namazına və xiftən namazına.

Və lakin mohtərəm qarə elə guman etməsin bu on jeddi ryk'at pənc gansji jomiişə namazınə ada etmək yeyn o qədər vaqt da sərf olummaja gərək. Bu barədə yzr istəjib arz edirəm ki, o baqar namaz qalanın həvəsinə və şevqinə. Mymkyndyr vaqtə qanaət etmək və muxtəsynu' etmək ryku' və sicudda. Allahın da borcunu verdin getdi. Da xi sənin başanın ystə durub demir ki, joq, qələt elamə və təjasmə.

Əmma rəvajət etdijim «Qəranləq» əzin namaz qılanlarına man də indi jadıma salanda bunu təsdiq edirəm ki, indi saliqələr bysbytyn dəjişilib və bunu man indi sahədət edirəm ki, o zamanın dindar əhli imanlarının və o cymiə dan mənim dajımın qonşuluqda dindar və əhli iman molla Əlilərin Məşədi Məhəmməd əli və cymlə fazilərin və pak daman Hacıların vaqtlarının coq hissəsi namaz qılmaqa sərf olunardı. Və cym mən uşaq idim və qejr əlilərə o qədər tərəddydym joq idi. Onuncyn da dajımın namaza vaqt sərf etmaji o vaqtın qejri mə'minlərinin İbadət və rijazətinin bir numinəsi gərək ola.

Sybh azanından dajımın dəstə maza hazırlıq dya və sənəsi başlanardı. «Alah əkbər, allah əkbər bismillahir - rəhmanir - rəhim, qul huvallahu əhat, allah hys səmədə.- Əlhəymmə səlli ələ Məhəmmədin və əli Məhəmməd bismillahir rəhmanir rəhim. La həvlə vələ qyvvətə illə billahil əlliyi azim, allah əkbər.»

Mən o vəkdər uşaq idim və juxumda bu səbəbdən gərək hərk və şirin ola idi. Və elə idi da. Ancaq o hajacan ilə ki, dajımın namaz qılmaqa məşqul olardı, daxi mym kyn dejil idi latmaq və ojanmamaq. Əvvəla namazınıı xeji uzadan qılardı. Və ikinci elə bəzər maxrəç ilə ərəb ibarələrini tələffyz edər və elə bir naz və qəmzə ilə nəqə dualar zikr edr ki, gyn cəqandan sonra ki, namaz gərək tamam olub qurtarajdı. Dajım syr'u edər di qur'anın bir neca surəsini axıra tək tilavət elamaqa. Əvvəl başlardı bəjyk surələrdan məsələ: jadımda qalan «Vəşşəms» surəsidir. «qilamət» surəsidir. «Əmmə» surəsidir və bunlardan savalı gena bir neca surani mərsijəxan tək avaz ilə xə nəndə misal oxujub kecərdi «Inna ənzəlnə» kimi kicik surələr və handən- hana javaş- javaş təsbehi cevira- cevira və saqqalınb tumarla ja- tumarlajə durardı ajəqa. Dəxi indi dajım aftabda ozymy dynjada jaşajan ən xoşbəxt allah bəndələrindən dən daxi xoşbəxt hesab edərdi. Bu haman dajımdır ki, otuz il bundan sonra Şəbir onun şə'nində bir belə qəzəl jazdı:

Zahid olmakdan qabaq məşqudəna catmaq dilər.

Cənnətə uluə iplə bir kəmand atmaq dilər

Əblahin fikrinə cənnət bir Buxara şəhridir

Becə tək qəlmanları buldmaqa ojnatmaq dilər.

Və elə guman etmijin ki, dajın oz təkliflini qurtardı və dua sənadən azad oldu. Xeir gərərdim ki, namazı bu qədər həngama ilə qılıb qurtarandan sonra durardı ajəqa və təsbeh cevira - cevira oz ozynə dodaqlarının altında vird elər di: «Əlahymməsalli ala Məhəmmədin vəzli myhəmməd. allahummməsəlli ala myhəmməd və ali myhəmməd. la həvlə vala qyvvətə illə billahil əlliyi azim, la həvlə vala qyvvətə illə billahil əlliyi azim...

Buna da diqət elamişəm ki, dajım namazə ədə edib qurtarandan sonra çox əhval nəzərə gələrdi. Bu nun səbəbini o vədələr man başa dyşə bilmazdım. Amma sonra başa dyşdym ki, namazdan sonra yymumu yeyn yz verən saadətin əslı mənbəi budur ki, indi daxi yzum ozymy qur'anda iman əhlərinə vədə verilən nemətlərə haqli hesab edir ço kəslərikə «amənu və'mə lussalihat» o kəslərki iman gətrib və əmallari salehdir ja'ni oz vaqtında namazlarını belə eşq ybudijjətlə ada edəblər, inə labym cənnət» onlar yeyndyr behiştin bağlarını kə. təqri min təhtihəl ənhar haman bağlar ki, orada aqacların altında hə mişə arxlar axacaqdır və hələ bu kifajət dejil və dajım yeyn tək bir ça sulu bagan və'dəsi o qədər de kijmatlı olmaja gərək. Cynky dajımın ozynyn o gynləri jaxşı mejvə li aqaclarıı və sulu arxları vardı.

Molla Nəsrəddinin əl jazbsı.

Amma dajım yeyn ən qimatli şeyi na maraqlı o idi ki, bu bağlarda şejr edən qadınlar ola: pakizədirlər (və lahym fiha azvacyn mytəhərəfin) və sanijən bu baqən bu pakizə hurilər orada həmişəlik və baqi idilər («və hym fiha xalidun»)

Buna bicarə dajım kəmal ehtiram ilə inanardı. Əlbətdə ki, inanar ılı joqsa agər inanmasajdı, guman edə bilmənəm ki, bytyn omrynyn şirin sybhi juqusunu ozynədə və əz bicarə oqui uşaqına haram edə idi. Onuncyn da Şəbir burada şəlladigin bu qismə dajıma gərək daxli olmaja:

«Məqsədi sovmy şəlatəndan bu imkan jazbı

Bəni xydanı, həmdə məxluqatı aldatmaq dilər»

Burada bicarə kisi tərəfindən bu mən sədqəndə arz edə biləram ki, dajımın sovmy şəlatəndan maqsədi tək birco həmişəlik cənnətdə myəbbər qadınlar ilə həmişəlik və ykənmişən omr kecirmək idi. Və bu ada oz ibadətilə dajım nə xudanə nə da bəndəni aldatmaq fikrində joq idi.

ƏLI NAZIM

Molla nəsrəddinin nəsri haqqında bir necə qejd

Çəlil Məhəmməd Qulu zadənin ilk əsərləri, əsər şəkli (nəsr) istərsə zənr, dil, qompozisja tematıqa, tipləri, obrazlar e'tibarila tam bir jenilik təşkil edir. O, ədəbijjata ədəbijjatdan gəlməjir, bəjəta ədəbi ən'ənə dən ənnəjir, bəlkə aksinə, ədəbijjata hajatdan, myəjjən təbəqənin, əməkci xərda burzuazijanın hajatından, məişətindən, çanlı insan, tip və obrazlarının icərisindən çıqıb jyksəlir və əzy ilə bərabər bu təbəqənin məsələərini, ələn və kədərlərini, dysynyş və hisslərini, istəkə və arzularına gətirir. Çəlil Məhəmməd Qulu zadənin uzun bir myddət, hətta bu gyn belə bir sıra sənət aristoqratları tərəfindən şəbul olunmamasına bundan ilər gəlirdi. Cynky Ç. M.Q. zadə oz əsərləri ilə o zamana qədər jyksək myəntəz sənətlərin zevqinə xidmət edən «myqəddəs» ədəbijjat «kə'bəsinə» oz carşıdırdı ki girərdi və bata - bata bir bir qonaqlarına Həsən əmi kibi caqırılmamış qonaqları da qa tırırdı. M. Ç. Qulu zadə və onun bu caqırılmamış qonaqları əzlərə vətəndaş və hacamə əz ana, ə- ru kəndli fə'ləə sələrini, ə- nilmini təbəq edirdilər. Onlar bu məclisə oz dillərinə, oz gorəyslərinə qəbul olunmasının vaqtı gəldijini sejləjirdilər.

XIX əsr sonlarında ədəbijjatımıza xərda burzuazijanın demoqratik çarşanı bu suratlə girdi və jaxşı maqda olan myəzdar «Hacılar» nəsr hajasın qılan (Haqverdiev, Vəzirov) və jaxud şamdan bəllərin bojqotu vəstəsilə bu çyrymənin qarşısını almaqa calışan (Nərimanov) ədəbijjatda, jalnız otaqa girmək jə zəsinə ilə gorylan (Baxtısız Cavan« Haqverdov) kəndlilijin sərgy zəşti əsas temalardan oldu.

Ədəbijjat tariximizdə, nəsr, nəzm, dramadan XIX əsrə qədər jalnız bir nəzmin inkişaf etdijini nəzərə alsaq, nəsr ilə ədəbijjatımıza girmiş olan Çəlil Məhəmməd Qulu zadənin ojna dıqqə rolun əhəmijjətini təjin edə bilərik. Qəssiq feodal hajat və qurluşunun məhdud tələ və vəzifələrindən çəxərdən ədəbi şəkil və zənr məhdudijjəti, ədəbi forma və zənr çəhətindən daha da zəngin və ətraflı olan xalq ədəbijjatımızdan fərqli olaraq, ta XIX əsrin ortalarına qədər davam etmişdi. Bu ən'ənəni ilk dəfə Bakıxanov «Kitab əskəri»jə adlı hekajəsilə qırmış; Mirzə Fətəh Axundov isə «Aldanmış kəvakib» ində daha da genişləndirdi. Lakin Mirzə Fətəli da nəsr sahəsində drahaturgijadan qədər bejyk bir dönyş əmələ gətirə bilməmişdi. Cynky «Aldanmış Kəvakib» dəki mym taz ustalqəna baqmajaraq, nəsr sahəsində o jenə da kohnə dilin və təhkijə ysulunun tə'sirindən qurtulmamışdı.

Çəqəf bəj Vəzirov, Haqverdijev XIX əsrdə nəsr jazmamışlardı. Jalnız yc jazıcı vardı ki, bu zaman kə tyrk ədəbijjatında nəsr devrini jaratmışlardı:

Çəlil Məhəmməd Qulu zadə, Nərimanov (Bahadır və Sona, «Pir» və Qəni zadə Sultan Məcid «Gəlin - bir hamajil». Myəllimlər (Əxtərə). Bunda ədəbijjatımıza onunan və hə kəjə hymorist nəsr tradisjalarını nəqli etmişlərdi.

Lakın bunların icində Çəlil Məhəmməd Qulu zadə nəsri jenədə xysusi bir ajrılıq təşkil edir.

Bunun da səbəbi Ç. M. Qulu zadə'nə nəsrə, ədəbi ənənətdən istifadə jolu ilə dejil, bəlkə, xalq maqalla nə nəsrindən cəqarıq gəlməsidir. Ma'lum olduqu yzrə, xalq məişətin da myəjjən mevqeə malik nəqli nəsri, istər, istər təhkijə yslub, qurulus və təsvir vəstələri çəhətindən coq sadə, anlaşıqlı və hətta ən sa xəqəqət kə'bələrin savijjəsinə ujun nin dilini da, bu çihətdən, onun tə'sir etdiji və jaratdıqı demoqratik xərda burzua realizminin bir ifadə etmişi, jazıla ədəbijjata şifahi ədəbijjat elementlərini gətirmişdir.

«Danabəs kəndinin əhvalatlarına» hekajəsi hadisatın nəqli olan qəzə toç Çəlil adından şəlanılan əsaqə dakə sozlər, bu çihəti isbat yeyn xarəqteristikdir. Qəzetəçi Çəlil dejir ki, «cynky mənim peşəm həmə vaqt kəndləri dolanmaqdı. man hər bir xəs vaqtda dəftəri cıqardıb başlardım oqumaqı: bir qejri gün sirin dysdy; bir janda imani gərək, caqırıb qonaq apardılar, mənə ondan otəri ki, taza bir əhvalat oqulan. Əvvəl mənim adəmə qəldılar nəqəlcə, əmma sonra gordylar ki, bu ad mənə lərəşmər: xytəşəl-kəlam nənim adəm qadı qəzetəçi» (Əl jazma nysxəsindən E. A. Z. Ş. xytybxanəsı- № 154).

Bu, Çəlil Məhəmməd Qulu zadə nəsrinin içtimai mənşə'ni, bulaqnıb bəzə jaqşı gəstərir. Bu nəsr kənd və çamət arəsində məişətdə jaranan nəsrdir ki, ədəbi myhitə kecməklə demoqratik xərda burzua realist nəsrini əmələ gətirir: nəqəlcə Çəlil, qəzetəçi Çəlilə cevrilir.

Bu nəsrin və yslubun bytyn qompənentləri, dil, quruluş, təsvir və ifa da vəsitələri, onun həmin içtimai xaraqterinə tabe' olmuş və daha sonraər bu jolda inkişaf etmişdir.

Burada Çəlil Məhəmməd Qulu zadənin dilini misal gətyrsək, təsvir və əks etdirdiji obrazların içtimai tiplərin çəqdıqə və dənəyjy myhitinə xaraqterinə ujun və qanuni olaraq, həmin dilin demoqratik oldunu gorəcəjik. Bir coq ədəbi arıs toqratjan qorundan çəqardan çihətlərdən biri, Çəlil Məhəmməd Qulu zadənin dilində xalq ifadələrinin coq olmaslı və tyrk ədəbi - standart dilinin (daha doqrusu İstanbul şivəsinin) sintaqsislərə pozmasıdır. Onlar bunu rus dilinin tə'sirli ilə izah edirdilər. Lakin, bunu jalnız ə izah etmək və bunuda məsələnin hallı edildijini zənn etmək qə'ijət doqru dejildir. Bir jazıcıdan dili, onun obraz sistemi və yslubunun bir elementi, onun real şyuru olduqundan hər şejdən əvvəl içtimai bir kə'kə' bağlıdır və içtimai olaraq izah edilməlidir. Ç. M. Qulu zadənin dilini da, bu çihətdən, onun tə'sir etdiji və jaratdıqı demoqratik xərda burzua realizminin bir ifadə vəsitəsi kibi gətyrmək və izah etmək lazımdır. Bu realizmin lisanı və yslubu ifadəsi olaraq, onun dilində bir sintaqsis bəjaətə çəqmə, gorynyk. Məsələ: «Danabəs kəndinin əhvalatları» hekajəsindəki bu danəşdıqı gətyrək:

«Məhəmməd Həsən əminin şol tərəfinə otırqan kişi bir məşələ salıb ortalıqa: Ələ gərək birisi gedir zijarətə, zijarətini edir, sonra qəlıdır gəlir oz vətəninə, bir jəasıb, dəstə - dəstə gedirik bu kişinin gorysynə və əl-əə verib deirik: zijarətin qəbul olsın ələ gərək bizim demək lijimizə bu kişinin zəkərət qəbul olsın ki, joq? ələ gərək bu sozy ki, biz buna dejirik, bu sozlərin bu sxxə mənəsi var ki joq.

«Məsələn Məhəmməd Həsən əmi, indi sənin zijarət qəsdin var, əlləh salamatlik versin, saq və salamat gedib qəldəsən evinə. Indi soz joq allah qəlsə qəldəndan sonra biz hamılıqnan gəlib sən ilə zəryəşəqlik: indi gərək biz kı, sənə dəşəqlik: zijarətin qəbul olsun, bu sozyn, bu rysəkəlilin sənə xeiri var ja joq, mən ki, dejirəm joqdu: bərgah sənin zijarətin qəbul olmub əllah tərəfdə daxi bizim dua etməklijimizin nə fajdəsı. Əgər ki, qəbul olunmaslı jənə fajdəsı joqdur».

Bu sitatdakı sintaqsis quruluşu, onun bytyn dili yeyn tipik və xaraqteristikdir. Əlbətdəki, bu sintaqsis standartdır, ədəbi və şeir dilindən uzaqdır. Lakin, bu həmin əsərdə təsvir olunan insanların mə'şət dəşlidir: bu obraz fikir və tədəbir sistemini, quruluşunu ifadə edən sintaqsis və çymlə quruluşudur. Obraz, hər soz sistemi xarijdə real xaraqter daştjanmazdı. Ç. M. Qulu zadə bir realist olaraq həmin məişət dilini, təsvir etdiji tipin və insanların tipik sə'rə'tin bir elementi olaraq əmələ ədəbijjata kecirir.

«Dur itl çəhənnəma, ajısə, dur, itl dur get» çymlələndə jalnız qram matiqa və sintaqsis qormak əbəsdir; bu çymlədə myəjjən bir mə'nəyə, «ajısə sozynyn sogys məqamində bələ ladılmə:- şəalik) meisət və mynasi bət ifadə və əks etmişdir. Bundan dolajəsdır ki, myharrir, nəcəlnik jerinə nəcərnik, kəndxuda jerinə kənt də dejir. Bu, xərda burzua demoqratik realizmi yslubunun zəruri bir nəticəsidir. Ç. M. Qulu zadə bu yslubu jaratmış və onun davamlı və sabit bir başqısı və nymajəndəsi olmuşdur. Əlbətdə bu gyn Molla Nəsrəddin dilini tabiq etmək və ar xaizim olardı: lakin oz yslubu da xilində onun gərdyjy işin bajyk prəqressif mə'nəsə və əhəmijjəti vardı.

90-ncı illərdə başladıqda hekajə və nəsri, Molla Nəsrəddin 1905 il iaq labəndan sonra da davam etdirir, və bir sıra maraqlı hekajələr jazır.

«Usta Zejnal», «Qurban əli bəj», «Nigarancılıq», «Iranda hyrrijət», «Qonşuluq arvadı». «Qurə» - 1905 illə 1908 il arasında jazılmış hekajələrdəndir.

Lakin qejd etmək lazımdır ki, Ç. M. Q. zadə bu devrdə publisisti qa, feljeton və dramaturgijaə nisbətən, hekajə ilə daha az məşqul olmuşdur. Daha sonra, gerylacəkdir ki, sura devrində aksinə olaraq, onun publisisləə zəifləməklə barəbər, hekajə ilə daha coq məşqul olmuş, dramaturgijada əl əsərləri isə «Bəj jəqanqbəs» və bir neca bitmamış dramadan ibarət qalmışdır.

Bu, Molla Nəsrəddin yslubundan əmələ gələn zənr dəjişmələrini və hərəkət gəstərir ki, o yslubu pozmamaqla bərabər, onunla myəsir şu raz quruluşu və təlbəab arəsında əmələ gələn bir ziddijjəti ifadə edir ki, bu xysusda aşaqıda danəşdıqaqdır.

Lakin bu qə'ijət, 1905 ilə 1920 il arəsında jazdıqı hekajələrin əba mijjətəsiz olduqlarını gəstərmir.

Juqarıda sajdıqımız hekajələr, oz orijnallıqları ilə nəsr və hekajə tariximizdə myhənum bir movqe duturlar.

«Pocta qutusundan» sonra bunların ən qədimi «Usta- Zejnal»dır». Bu hekajə, Molla Nəsrəddin zurnalı nın nəşrindən əvvəl 1905 ildə jazılmışdır. Bu hekajəni jazdıqı devri xatırlarkən Molla Nəsrəddin oz tərəfindən belə jazır: «Tifi sin Şejtan bazarında rast gəldijimi islam əlləmi hər gyn və hər saat məni jazmaqa vadar edirdi; matəjal o qədər idi ki, şairlər dejən kimi:

«Jaza- jaza dərdimi alamda kəəsz qol madam

Axiri bir gutəli divarə jazdım dərdimi»

Hamin Şejtan bazar obrazında Molla Nəsrəddinin gozy qarşısında canlanan «islam aləminin» tipik obrazlarını, bu surədə Molla Nəsrəddin təsvirə başlajır. Bu tiplərin təsvirində Molla Nəsrəddin oz əsl xa sijjətinə sadiqdir.

O hekajələrində hajatın tendensija cə bir jazıcı kibi dajıl, bəlkə onu sakit bir filosofu kibi, hadisənin ozyndə onun cyryklyjyny gəstərən bir sənətkar kibi təsvir edir.

Bu hekajələrində o tam ma'nasilə Belinskinin «İsbat etmək dəjil, gəstərmək» tələbinə ujun hərəkət edir. Lakin, hajatın obəjektif redisində, ozy -ozlyklərində gyync olan əsta Zejnalları, Qurban əli bəjlərin və inqilab hərəkətə iştirak əvəzinə İrandan hyrijjət pajəsnə gondərdməsini arzı edən Kərbəla li Məhəmməd əli və Pərimisələri bytyn tipik cizgiləri ilə ortaja cəqarlar, nymajiş etdirir.

O ozyndən nə bir şejarbırı, nə o bir şejəksiliji. Hatta coq zaman o, həmin tipləri və onların hərəkətləri, naturalizmə varıraq daha çədə təərryaqıla təsvir edir. Bunun ilə bərabər o, passif bir jazıcı dejildir.

Onun hekajələri mevcud vəzijjətdən razılıqı gəstərən məşqan rəəlizmi dejil: onu dejə dirmək istəjən bir aqtiv fikrin məhsuludur. Lakin bu aqtivlik, onda hec bir zaman əsəbijja, patetik yşjamlara, rə'qiqajə kecmir; o inanmışdır ki, myəliçə olunmalı xəstəlikdən başqa, uçunda doqtorun dəqlamasja və nitq səjlamə coq gyync və jersizdir; mərəz acılmalı, elmi təşrih tabə dutulmalıdır. İşte Molla Nəsrəddin bu hekajələrində bir -bir bu təşrihi əmələ gətirir və xəstəlijin səbəblərini, ictimai parazitləri və miqrobları gyn isbəna çıqardır; onların xaraqterini daha da bariz gəstərmək üçün onlara miqroskop altında bejdyr; ondakı myəliçə və hadisəni absurd dərəcəsinə bə jytma və ja qar'aturaja salma bundan doqur. Onun realizmi- hiperbolik realizmdir.

Bunun yeyndyr ki, bə'zilərinə, Molla Nəsrəddin hekajələri realizm dən uzaq gəyynyr və onlar, «qəə bəla şejə ola bilməz» hökmyny və

Molla nəsrəddinin nəsri haqqında bir necə qejd

Çəlil Məhəmməd Qulu zadənin ilk əsərləri, əsər şəkli (nəsr) istərsə zənr, dil, qompozisja tematıqa, tipləri, obrazlar e'tibarila tam bir jenilik təşkil edir. O, ədəbijjata ədəbijjatdan gəlməjir, bəjəta ədəbi ən'ənə dən ənnəjir, bəlkə aksinə, ədəbijjata hajatdan, myəjjən təbəqənin, əməkci xərda burzuazijanın hajatından, məişətindən, çanlı insan, tip və obrazlarının icərisindən çıqıb jyksəlir və əzy ilə bərabər bu təbəqənin məsələərini, ələn və kədərlərini, dysynyş və hisslərini, istəkə və arzularına gətirir. Çəlil Məhəmməd Qulu zadənin uzun bir myddət, hətta bu gyn belə bir sıra sənət aristoqratları tərəfindən şəbul olunmamasına bundan ilər gəlirdi. Cynky Ç. M.Q. zadə oz əsərləri ilə o zamana qədər jyksək myəntəz sənətlərin zevqinə xidmət edən «myqəddəs» ədəbijjat «kə'bəsinə» oz carşıdırdı ki girərdi və bata - bata bir bir qonaqlarına Həsən əmi kibi caqırılmamış qonaqları da qa tırırdı. M. Ç. Qulu zadə və onun bu caqırılmamış qonaqları əzlərə vətəndaş və hacamə əz ana, ə- ru kəndli fə'ləə sələrini, ə- nilmini təbəq edirdilər. Onlar bu məclisə oz dillərinə, oz gorəyslərinə qəbul olunmasının vaqtı gəldijini sejləjirdilər.

XIX əsr sonlarında ədəbijjatımıza xərda burzuazijanın demoqratik çarşanı bu suratlə girdi və jaxşı maqda olan myəzdar «Hacılar» nəsr hajasın qılan (Haqverdiev, Vəzirov) və jaxud şamdan bəllərin bojqotu vəstəsilə bu çyrymənin qarşısını almaqa calışan (Nərimanov) ədəbijjatda, jalnız otaqa girmək jə zəsinə ilə gorylan (Baxtısız Cavan« Haqverdov) kəndlilijin sərgy zəşti əsas temalardan oldu.

Ədəbijjat tariximizdə, nəsr, nəzm, dramadan XIX əsrə qədər jalnız bir nəzmin inkişaf etdijini nəzərə alsaq, nəsr ilə ədəbijjatımıza girmiş olan Çəlil Məhəmməd Qulu zadənin ojna dıqqə rolun əhəmijjətini təjin edə bilərik. Qəssiq feodal hajat və qurluşunun məhdud tələ və vəzifələrindən çəxərdən ədəbi şəkil və zənr məhdudijjəti, ədəbi forma və zənr çəhətindən daha da zəngin və ətraflı olan xalq ədəbijjatımızdan fərqli olaraq, ta XIX əsrin ortalarına qədər davam etmişdi. Bu ən'ənəni ilk dəfə Bakıxanov «Kitab əskəri»jə adlı hekajəsilə qırmış; Mirzə Fətəh Axundov isə «Aldanmış kəvakib» ində daha da genişləndirdi. Lakin Mirzə Fətəli da nəsr sahəsində drahaturgijadan qədər bejyk bir dönyş əmələ gətirə bilməmişdi. Cynky «Aldanmış Kəvakib» dəki mym taz ustalqəna baqmajaraq, nəsr sahəsində o jenə da kohnə dilin və təhkijə yslumun tə'sirindən qurtulmamışdı.

Çəqəf bəj Vəzirov, Haqverdijev XIX əsrdə nəsr jazmamışlardı. Jalnız yc jazıcı vardı ki, bu zaman kə tyrk ədəbijjatında nəsr devrini jaratmışlardı:

Çəlil Məhəmməd Qulu zadə, Nərimanov (Bahadır və Sona, «Pir» və Qəni zadə Sultan Məcid «Gəlin - bir hamajil». Myəllimlər (Əxtərə). Bunda ədəbijjatımıza onunan və hə kəjə hymorist nəsr tradisjalarını nəqli etmişlərdi.

Lakın bunların icində Çəlil Məhəmməd Qulu zadə nəsri jenədə xysusi bir ajrılıq təşkil edir.

Bunun da səbəbi Ç. M. Qulu zadə'nə nəsrə, ədəbi ənənətdən istifadə jolu ilə dejil, bəlkə, xalq maqalla nə nəsrindən cəqarıq gəlməsidir. Ma'lum olduqu yzrə, xalq məişətin da myəjjən mevqeə malik nəqli nəsri, istər, istər təhkijə yslub, qurulus və təsvir vəstələri çəhətindən coq sadə, anlaşıqlı və hətta ən sa xəqəqət kə'bələrin savijjəsinə ujun nin dilini da, bu çihətdən, onun tə'sir etdiji və jaratdıqı demoqratik xərda burzua realizminin bir ifadə vəsitəsi kibi gətyrmək və izah etmək lazımdır. Bu realizmin lisanı və yslubu ifadəsi olaraq, onun dilində bir sintaqsis bəjaətə çəqmə, gorynyk. Məsələ: «Danabəs kəndinin əhvalatları» hekajəsindəki bu danəşdıqı gətyrək:

«Məhəmməd Həsən əminin şol tərəfinə otırqan kişi bir məşələ salıb ortalıqa: Ələ gərək birisi gedir zijarətə, zijarətini edir, sonra qəlıdır gəlir oz vətəninə, bir jəasıb, dəstə - dəstə gedirik bu kişinin gorysynə və əl-əə verib deirik: zijarətin qəbul olsın ələ gərək bizim demək lijimizə bu kişinin zəkərət qəbul olsın ki, joq? ələ gərək bu sozy ki, biz buna dejirik, bu sozlərin bu sxxə mənəsi var ki joq.

«Məsələn Məhəmməd Həsən əmi, indi sənin zijarət qəsdin var, əlləh salamatlik versin, saq və salamat gedib qəldəsən evinə. Indi soz joq allah qəlsə qəldəndan sonra biz hamılıqnan gəlib sən ilə zəryəşəqlik: indi gərək biz kı, sənə dejəqlik: zijarətin qəbul olsun, bu sozyn, bu rysəkəlilin sənə xeiri var ja joq, mən ki, dejirəm joqdu: bərgah sənin zijarətin qəbul olmub əllah tərəfdə daxi bizim dua etməklijimizin nə fajdəsı. Əgər ki, qəbul olunmaslı jənə fajdəsı joqdur».

Bu sitatdakı sintaqsis quruluşu, onun bytyn dili yeyn tipik və xaraqteristikdir. Əlbətdəki, bu sintaqsis standartdır, ədəbi və şeir dilindən uzaqdır. Lakin, bu həmin əsərdə təsvir olunan insanların mə'şət dəşlidir: bu obraz fikir və tədəbir sistemini, quruluşunu ifadə edən sintaqsis və çymlə quruluşudur. Obraz, hər soz sistemi xarijdə real xaraqter daştjanmazdı. Ç. M. Qulu zadə bir realist olaraq həmin məişət dilini, təsvir etdiji tipin və insanların tipik sə'rə'tin bir elementi olaraq əmələ ədəbijjata kecirir.

«Dur itl çəhənnəma, ajısə, dur, itl dur get» çymlələndə jalnız qram matiqa və sintaqsis qormak əbəsdir; bu çymlədə myəjjən bir mə'nəyə, «ajısə sozynyn sogys məqamində» ladılmə:- şəalik) meisət və mynasi bət ifadə və əks etmişdir. Bundan dolajəsdır ki, myharrir, nəcəlnik jerinə nəcərnik, kəndxuda jerinə kənt də dejir. Bu, xərda burzua demoqratik realizmi yslubunun zəruri bir nəticəsidir. Ç. M. Qulu zadə bu yslubu jaratmış və onun davamlı və sabit bir başqısı və nymajəndəsi olmuşdur. Əlbətdə bu gyn Molla Nəsrəddin dilini tabiq etmək və ar xaizim olardı: lakin oz yslubu da xilində onun gərdyjy işin bajyk prəqressif mə'nəsə və əhəmijjəti vardı.

90-ncı illərdə başladıqda hekajə və nəsri, Molla Nəsrəddin 1905 il iaq labəndan sonra da davam etdirir, və bir sıra maraqlı hekajələr jazır.

«Usta Zejnal», «Qurban əli bəj», «Nigarancılıq», «Iranda hyrrijət», «Qonşuluq arvadı». «Qurə» - 1905